

**PENGLIBATAN KOMUNITI ETNIK DALAM PELANCONGAN
BUDAYA: SATU TINJAUAN LITERATUR
*THE INVOLVEMENT OF ETHNIC COMMUNITIES IN CULTURAL
TOURISM: A LITERATURE REVIEW***

ALEX JO MARJUN¹
MOHAMAD PIRDAUS BIN YUSOH^{2*}

¹Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Malaysia Sabah, Malaysia

^{2*}Fakulti Hospitaliti, Pelancongan dan Kesejahteraan, Universiti Malaysia Kelantan, Malaysia

Corresponding Author: alexjomarjun98@gmail.com

Tarikh dihantar: 29 Oktober 2024 \ Tarikh diterima: 22 November 2024 \ Tarikh diterbitkan: 31 Disember 2024

DOI: <https://doi.org/10.51200/ejk.v30i.5898>

ABSTRAK Pelancongan budaya merupakan segmen pelancongan global yang pesat membangun malah memberi impak ekonomi dan sosial kepada sesebuah lokasi yang menerima kunjungan pelancong. Pelancongan berasaskan etnik pula pada masa kini sangat memberi manfaat kepada pihak yang terlibat dan berkepentingan kerana menyumbang kepada perkembangan sosial, ekonomi dan politik di kawasan yang terlibat. Penglibatan etnik dalam pelancongan budaya memainkan peranan penting dalam mempromosikan warisan budaya dan memperkayakan pengalaman pelancongan. Artikel ini meninjau literatur yang berkaitan dengan penglibatan etnik dalam pelancongan budaya, dengan tujuan untuk memahami sumbangan komuniti etnik terhadap industri pelancongan dan impak pelancongan terhadap komuniti tersebut. Kajian ini juga membincangkan pelbagai aspek seperti motivasi komuniti etnik untuk terlibat dalam pelancongan budaya, manfaat ekonomi dan sosial yang diperolehi, serta cabaran yang dihadapi. Selain itu, kajian ini meneliti isu-isu berkaitan pemeliharaan dan komersialisasi budaya etnik, serta peranan pelancongan dalam memelihara atau mengancam identiti budaya. Melalui tinjauan ini, diharapkan dapat memberi gambaran yang lebih jelas mengenai hubungan dinamik antara pelancongan budaya dan komuniti etnik, serta cadangan untuk mempromosikan penglibatan etnik yang lebih mampan dalam sektor ini.

Kata kunci: Komuniti, etnik, pelancongan budaya, penglibatan etnik.

ABSTRACT Cultural tourism is a rapidly growing segment of global tourism that has significant economic and social impacts on the locations that attract tourists. In particular, ethnic tourism offers substantial benefits to stakeholders and contributes to social, economic and political development in affected areas. The involvement of ethnic communities in cultural tourism plays a vital role in promoting cultural heritage and enriching the tourist experience. This article reviews the literature related to the participation of ethnic communities in cultural tourism in order to understand the contribution of these communities to the tourism industry and the impacts of tourism on them. The study also discusses various aspects including the motivations of ethnic communities to engage in cultural tourism, the economic and social benefits they receive and the challenges they face. In addition, the study addresses issues related to the preservation and commercialization of ethnic culture, as well as the role of tourism in maintaining or threatening cultural identity. Through this review, we hope to provide a clearer understanding of the dynamic relationship between cultural tourism and ethnic communities, as well as recommendations to promote more sustainable engagement of ethnic groups in the sector.

Keywords: Communities, ethnic, cultural tourism, ethnic involvement.

PENDAHULUAN

Pada era globalisasi ini, sektor pelancongan diiktiraf sebagai salah satu tunjang pertumbuhan utama dalam pembangunan sosioekonomi di kawasan luar bandar (Fong Sook et al., 2014) dan dilihat sebagai salah satu pendorong utama kepada pembangunan Malaysia dan mampu bersaing seterusnya mencapai status negara maju (Zurina, 2015). Bertitik mula pada tahun 1970, pihak kerajaan melihat potensi dan manfaat industri pelancongan ini kepada negara dan masyarakat. Antaranya ialah dapat meningkatkan pendapatan dalam pertukaran mata wang asing, dapat mewujudkan peluang pekerjaan dan menjana pendapatan, mendorong kepada pembangunan, mempelbagai ekonomi dan merangsang hasil kerajaan (M. Ghazali, 2000).

Antara elemen penting dalam setiap kawasan sektor pelancongan sewajarnya diwujudkan ialah zon makanan yang bersih, pengangkutan cekap dan selamat, penginapan yang selesa, lokasi yang menarik dan disediakan perkhidmatan lain-lain. Kesemua unsur-unsur ini merupakan rangkai utama dalam mana-mana kawasan pelancongan kerana menyumbang kepada kemajuan ekonomi negara dan tempatan (Jusoh et al., 2011). Pertubuhan Pelancongan Dunia (WTO) mencatatkan bahawa jumlah kedatangan pelancong antarabangsa menunjukkan jumlah peningkatan antara tahun 2004 dan 2007. Jumlah ini dilihat amat memberangsangkan kerana mencatatkan peningkatan pada kadar purata tahunan 7%. Bukan itu sahaja, WTO juga menganggarkan bahawa peningkatan akan terus berlaku menjelang tahun 2020 (Badaruddin, 2008). Melalui statistik yang dinyatakan di atas, jelaslah bahawa sektor pelancongan semakin membangun dan berkembang maju di seluruh dunia termasuklah Malaysia. Pada tahun 2009, Malaysia menduduki tangga ke-11 sebagai destinasi pelancongan popular dan menjadi salah satu pilihan utama dimata dunia. Ini dapat dibuktikan melalui peningkatan jumlah pelancong dengan pesat, daripada 5 juta orang pada tahun 1999 kepada 22 juta orang pada tahun 2009 (Jusoh et al., 2011). Perkembangan pelancongan ini juga dipengaruhi oleh sifat ingin tahu pelancong, mencari pengalaman baharu, menjelajahi kawasan baharu dan unik serta mempunyai masa yang terluang (Murphy, 2013).

Sabah Tourism Board (STB) merupakan satu badan bertanggungjawab bagi mempromosi industri pelancongan di Sabah. Peruntukan sebanyak RM 228 juta oleh pihak kerajaan daripada bajet negeri seperti yang termaktub dalam Dasar Hala Tuju Kerajaan Negeri. Oleh itu sebanyak RM 15 juta diperuntukkan dalam bajet 2018 bagi memperkasa pelancongan luar bandar seterusnya mempelbagai destinasi menarik di negeri ini (Sipatau et al., 2020). Ketua Menteri Sabah, Datuk Seri Panglima Hajiji Mohd Nor telah membentangkan Belanjawan Sabah 2021 yang mana memberi tumpuan kepada pemulihan ekonomi negeri akibat daripada pandemik COVID-19. Sebanyak RM 125.45 juta diperuntukkan untuk pembangunan luar bandar terutama sekali untuk projek pembasmian kemiskinan seperti Program Komuniti dan Ekonomi Desa dan Program Satu Daerah Satu Produk. Selain daripada itu, pihak kerajaan juga memperuntukkan sebanyak RM 227.97 dalam sektor pelancongan negeri Sabah bagi merangsang kembali ekonomi sektor pelancongan yang terjejas akibat pandemik (Sipatau et al., 2020).

Dalam penulisan Zanisah et al., (2009) pula menjelaskan bahawa industri pelancongan ini mewujudkan pelbagai peluang pekerjaan dan pendapatan sampingan kepada komuniti

tempatan. Menurut Rosazman (2016) pula, sektor pelancongan mempunyai kaitan dengan ketibaan pelancong yang bergerak dari satu destinasi ke destinasi lain. Justeru, ketibaan para pelancong amat penting bagi membantu pertumbuhan ekonomi negara seterusnya memberi manfaat kepada penduduk tempatan. Hal ini demikian kerana terdapat aktiviti ekonomi yang berlaku seperti hotel, gerai, restoran, dan banyak lagi yang berlaku di antara pelancong dan pengusaha. Secara tidak langsung, aktiviti seperti ini membuka peluang pekerjaan kepada penduduk tempatan seterusnya menjana sumber pendapatan secara berterusan. Kumalah et al., (2015) pula menyatakan bahawa aktiviti ekonomi di kawasan pelancongan secara tidak langsung menggalakkan dan meningkatkan kualiti pembangunan fizikal setempat melalui jaringan perhubungan dan kemudahan. Richards (2003) pula menyatakan bahawa salah satu kelebihan utama pelancongan budaya adalah menjadi nadi utama kepada pembangunan dan penjana sumber ekonomi secara berterusan. Ini bermakna, penduduk tempatan akan mendapat sumber pendapatan secara berterusan dan mendapat faedah pembangunan melalui aktiviti ekonomi yang pesat berlaku.

SOROTAN LITERATUR

Komuniti

Bradshaw (2008) membincangkan dalam penulisannya tentang perdebatan secara teori definisi komuniti terutama sekali berkaitan konsep komuniti merangkumi kumpulan manusia yang berkongsi minat dan interaksi yang sama tanpa perlu berkongsi lokaliti geografi. Artikel ini juga memperkenalkan konsep '*post-place community*' yang menitikberatkan solidariti, berkongsi norma dan identiti yang serupa namun tidak semestinya mendiami ruang geografi yang sama.

MacQueen et al. (2001) pula mentakrifkan dalam penulisannya bahawa komuniti merupakan kumpulan manusia pelbagai ragam yang dihubungkan dengan ikatan sosial, berkongsi perspektif umum dan melakukan aktiviti sosial bersama dalam satu lokasi geografi. Definisi ini dihasilkan melalui wawancara dengan ramai peserta dalam kesihatan awam yang menyokong kerjasama dalam ujian vaksin HIV.

Arensberg (1954) menjelaskan bahawa komuniti merupakan sebuah unit struktur organisasi sosial dan budaya yang menyokong kajian ekologi perbandingan dan sosiologi bandar. Dalam pada itu, McMillan & Chavis (1986) mentakrifkan komuniti dalam kajiannya, '*sense of community*' merupakan satu perasaan kekitaan dan keanggotaan seseorang atau sekumpulan manusia yang mempunyai komitmen tinggi dalam sesebuah komuniti itu dan dikuatkan lagi dengan dinamika hubungan interpersonal sesama komuniti.

Komuniti dalam perspektif sosiologi pula menjelaskan bahawa, komuniti ialah sekumpulan manusia berperanan sebagai instrumen hipotesis yang boleh memberi jawapan kepada satu persoalan berkaitan dengan cara kerja aspek-aspek tertentu dalam sesebuah masyarakat (Stacey, 1969).

Ellis (2009) menjelaskan analisis teori tentang potensi jenis komuniti antarabangsa yang boleh dibentuk dalam konteks politik dan apa faktor struktur yang diperlukan bagi memanifestasikannya. Konsep 'komuniti antarabangsa' merujuk kepada jaringan global yang melibatkan negara-negara dalam menyelesaikan isu global secara bersama melalui organisasi seperti Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu (PBB). Namun syarat untuk memenuhi dan membentuk 'komuniti antarabangsa' yang bermakna belum tercapai kerana perselisihan pandangan politik yang berbeza antara negara-negara.

Secara keseluruhan, dapat disimpulkan bahawa sesebuah komuniti itu merupakan sekumpulan manusia yang pelbagai ragam namun mempunyai ikatan sosial yang kuat, berkongsi norma, aktiviti sosial dan perspektif secara umumnya. Sungguhpun demikian, makna komuniti akan mengalami sedikit perubahan konteks bergantung kepada lokaliti geografi, status sosial, pekerjaan, etnik, tahap pendidikan, politik dan agama.

Etnik

Gabbert (2006) mentakrifkan etnik itu merujuk kepada bentuk perbezaan sosial yang mana sekumpulan manusia menggunakan penanda budaya atau fenotip bagi membezakan diri mereka dengan kumpulan manusia yang lain. Bukan itu sahaja, asas sosial dan potensi politik juga berbeza dengan kumpulan manusia yang lain dan ini membawa kepada satu perbezaan khusus antara manusia dalam sesebuah ruang geografi.

Ford dan Harawa (2010) membahaskan bahawa etnik ialah satu susunan sosial kompleks yang membentuk identiti peribadi dan hubungan sosial dalam sesebuah kumpulan manusia. Identiti etnik, sistem klasifikasi etnik, pengelompokan yang membentuk setiap sistem yang kontekstual. Manakala Chandra (2006) pula menjelaskan identiti etnik adalah satu subset identiti yang ditentukan oleh atribut berasaskan keturunan dan ini termasuklah aspek seperti bahasa, budaya, agama, dan sejarah bersama.

Menurut Mateos dan Mateos (2014), etnik ialah konsep kompleks yang sukar untuk didefinisikan dan diukur. Etnik merupakan satu konsep yang multidimensi merangkumi aspek seperti adat resam, agama, identiti kebangsaan, rangkaian persaudaraan dan ciri visual fizikal sangat memberi impak dan memainkan peranan.

Ghazali et al. (2011) menyoroti peranan etnik dalam konteks politik di Malaysia, terutama sekali bagaimana sokongan dari etnik Melayu dan bukan Melayu mempengaruhi parti politik seperti UMNO (*United Malays National Organisation*) dan PAS (Parti Islam Se-Malaysia). Etnik dalam konteks ini merujuk kepada kumpulan sosial berdasarkan identiti etno-budaya seperti bahasa, agama dan adat istiadat yang mengikat anggotanya.

Ode et al. (2016) membincangkan etnik di Asia Timur sering didefinisikan sebagai kategori sosial dan budaya yang melibatkan identiti bersama berdasarkan budaya, bahasa dan sejarah. Etnik juga dikaitkan dengan konsep nasional dan politik yang kuat seperti yang dilihat dalam negara seperti Jepun, Korea dan China. Sebagai contoh, dalam kajian tentang politik

berkaitan dengan kuasa politik etnik di Asia Timur, kelompok etnik sering dikaitkan dengan kekuasaan politik dan identiti nasional.

Resminingayu (2020) membincangkan dalam kajiannya etnik di Asia Tenggara dianalisis melalui tiga pendekatan teori iaitu yang pertama adalah primordialisme yang menekankan identiti etnik yang sudah lama wujud dan diwarisi secara turun temurun. Yang kedua adalah instrumentalisme iaitu untuk melihat etnik sebagai alat untuk mencapai matlamat politik atau ekonomi dan yang ketiga adalah konstruktivisme yang melihat etnik sebagai pembinaan sosial yang boleh berubah bergantung kepada konteks dan interaksi sosial.

Berdasarkan analisis dari pelbagai kajian, etnik dapat didefinisikan sebagai konsep sosial yang kompleks dan multidimensi, merangkumi aspek budaya, fenotip, dan sejarah yang membentuk identiti kumpulan manusia tertentu. Ia melibatkan penanda budaya seperti bahasa, agama, dan adat resam, serta perbezaan fenotipik yang digunakan untuk membezakan satu kumpulan dari yang lain. Etnik juga mempunyai dimensi politik dan sosial yang penting, di mana ia boleh mempengaruhi struktur sosial, identiti peribadi, serta hubungan politik dalam masyarakat. Etnik bukan hanya merupakan warisan yang turun-temurun tetapi juga boleh dibentuk dan diubah melalui interaksi sosial dan konteks sejarah.

Pelancongan Budaya

Johan Afendi dan Mohamad Zaki (2009) menjelaskan bahawa kebudayaan adalah bersifat menyeluruh termasuklah cara hidup, nilai dan norma diamalkan dalam kumpulan etnik itu. Sesuatu budaya itu dapat dilihat melalui jenis bahasa, makanan, pakaian, kepercayaan, tingkah laku dan kesenian (muzik, tarian dan drama). Selain daripada itu, pelancongan budaya juga melibatkan aktiviti penerokaan sambil melihat, merasai dan menikmati pengalaman cara hidup sesuatu kumpulan etnik.

McKercher dan Du Cros (2002) menyatakan bahawa konsep pelancongan budaya ini amatlah kompleks kerana sebarang perkara buatan manusia yang dilakukan oleh masyarakat tertentu boleh dikelaskan sebagai pelancongan-budaya. Kajian mereka juga menegaskan bahawa pelancongan-budaya didefinisikan melalui penglibatan dalam sebarang aktiviti atau pengalaman yang hampir tidak terbatas. Oleh yang demikian, dapat disimpulkan bahawa, jika seseorang itu melawat salah satu tempat mempunyai daya tarikan maka orang itu merupakan seorang pelancong budaya dan aktiviti yang dilakukan ialah aktiviti pelancongan-budaya.

Pelancongan budaya itu merujuk kepada aktiviti pelancongan yang menitik beratkan unsur-unsur kebudayaan sebagai elemen terpenting (Smith, 2012). Unsur budaya itu haruslah terdiri daripada ciri pakaian yang unik, cara hidup, budaya-tani, makanan dan minuman, barangan perusahaan dan kraftangan, ciri layanan tetamu dan segala unsur yang memberi ciri unik kepada masyarakat itu sendiri. Justeru, beliau juga mengelaskan pelancongan itu kepada lima jenis kategori (pelancongan-etnik, pelancongan-budaya, pelancongan-sejarah, pelancongan-persekitaran dan pelancongan-rekreasi).

Peters (1969) pula menjelaskan dalam kajiannya bahawa alam dan masyarakat-budaya dikategorikan kepada lima bahagian utama iaitu: Pertama, budaya (tapak sejarah/arkeologi, monumen, muzium, budaya moden, institusi pendidikan politik dan agama); kedua, tradisional (festival, kraftangan, kesenian benda, pola hidup dan adat resam, muzik, dan cerita rakyat); ketiga, pemandangan (taman negara, flora dan fauna, bukit dan pantai); keempat, hiburan (keterlibatan dan penontonan dalam acara sukan, taman rekreasi dan hiburan, zoo, *oceanariums*, teater, wayang gambar, hiburan malam, makanan dan minuman tempatan) dan; kelima, lain-lain (cuaca, kesihatan, spa, daya tarikan unik yang tidak terdapat di kawasan pelancongan lain).

Kajian Robinson (1976) pula mengkategorikan pelancongan budaya itu kepada tujuh bahagian iaitu: 1) Lokasi dan jarak ketersampaian; 2) Ruang; 3) Pemandangan (gunung-ganang: *canyons*, batu karang, *cliffs*/tebing; unsur-unsur berkaitan air: sungai, tasik, air terjun, *geysers*, *glasiers* dan laut; unsur berkaitan tumbuhan: hutan rimba, padang ragut dan padang pasir); 4) cuaca (cahaya matahari, awan, iklim, hujan, salji); 5) Hidupan liar (hidupan liar di hutan simpan, safari, zoo, aktiviti berburu dan memancing); 6) Ciri unik kawasan petempatan (bandar, kampung, monumen, tinggalan sejarah/arkeologi) dan yang terakhir; 7) budaya (corak hidup harian, tradisi, sistem kemasyarakatan, kesenian dan kraftangan).

Budaya amatlah penting dalam sesebuah masyarakat. Budaya dapat dinilai daripada pelbagai sudut pandang dan antara kepentingan dan manfaat budaya kepada negara adalah berperanan dalam mempromosi keamanan dan keharmonian antara pelbagai masyarakat sama ada di peringkat antarabangsa atau pun tempatan. Sebagai usaha dalam memahaminya, makna budaya itu sendiri haruslah difahami dengan baik (Jusoh et al., 2011). Menurut pandangan sarjana dalam ahli sosiologi, budaya itu bersifat menyeluruh dan kompleks merangkumi pengetahuan, undang-undang, kepercayaan, sikap, moral, adat istiadat, pola perilaku dan kemahiran lain yang biasanya dipelajari oleh manusia sebagai seorang anggota dalam masyarakat. Budaya itu sendiri bersifat simbolik, berubah mengikut zaman, wujud hasil daripada ciptaan dan pola tingkah laku manusia, dibuang, diselaraskan serta disesuaikan (Wood, 1980).

McIntosh dan Goeldner (1986) menjelaskan dalam kajian mereka tentang definisi konseptual pelancongan budaya yang memerihalkan tujuan dan pengertian yang terdapat dalam aktiviti pelancongan. Mereka mendefinisikan pelancongan budaya ini bersifat menyeluruh dan merangkumi semua aspek perjalanan, pengembaraan pengalaman dan mempelajari sejarah warisan etnik lain. Bukan itu sahaja, cara hidup dan pemikiran semasa mereka merupakan sebahagian daripada komponen budaya itu sendiri. Dalam pada itu, Wood (1984) menerangkan dalam penulisannya bahawa budaya sebagai kontekstual berperanan dalam membentuk pengalaman sesuatu situasi pelancongan secara umum tanpa mempunyai tumpuan tertentu terhadap keunikan suatu budaya itu. Situasi ini bertentangan dengan pelancongan berasaskan etnik yang mana amat menitikberatkan kepentingan ciri dan keunikan jati diri budaya kelompok tertentu.

Manakala dalam kajian Silberberg (1995) membincangkan bahawa pelancongan budaya merupakan agen kepada kemajuan pembangunan seterusnya merangsang pertumbuhan ekonomi setempat. Melalui kemasukan pelancong di sesebuah kawasan mempunyai daya tarikan berasaskan kebudayaan, ini akan merancakkan lagi aktiviti ekonomi kawasan persekitarannya. Pelancong yang berkunjung bermotivasi dan berminat terhadap nilai tinggalan sejarah, kesenian, saintifik, dan pola tingkah laku yang terdapat pada etnik, komuniti, wilayah, kumpulan dan institusi. Bukan itu sahaja, motivasi lain pelancong yang berminat dengan pelancongan berasaskan budaya adalah ingin memperoleh pengalaman persekitaran budaya merangkumi landskap, visual, persembahan seni, gaya hidup unik, nilai tradisional dan acara-acara. Secara keseluruhannya, pelancongan budaya merupakan perjalanan untuk melihat dan mengalami budaya di suatu lokasi yang mempunyai ciri unik menjadi kepada penarik dan pendorong orang luar untuk berkunjung di sesebuah kawasan itu (Jusoh et al., 2011).

Secara keseluruhan, berdasarkan kajian lepas tersebut, pengkaji menyimpulkan bahawa pelancongan budaya merupakan satu aktiviti menitikberatkan elemen seperti pengalaman pelancong, cara hidup, nilai, norma, etnik, bahasa, makanan, pakaian, kepercayaan, tingkah laku dan kesenian seperti muzik serta tarian yang diamalkan oleh sesuatu kumpulan etnik atau masyarakat. Pelancongan budaya juga secara tidak langsung merupakan satu strategi berkesan dalam mengurangkan jurang kemiskinan di luar bandar dan bandar dengan cara pertumbuhan ekonomi tempatan melalui kemasukan pelancong yang ingin tahu terhadap nilai budaya unik, landskap, persembahan seni dan acara khas dalam sesuatu komuniti etnik atau masyarakat itu. Bukan itu sahaja sarjana-sarjana yang pakar dalam bidang geografi pelancongan merumuskan bahawa secara umumnya pelancongan budaya merupakan subsektor pelancongan yang berasaskan “*man-made*” atau pun “*buatan-manusia*” yang mana menjadi produk atau daya tarikan utama ataupun merupakan punca utama pendorong kepada pelancong untuk berkunjung di sesebuah destinasi pelancongan budaya (Smith, 2012; Peters, 1969; Robinson, 1976).

Jadual 1: Jenis Pelancongan Budaya Etnik Peringkat Dunia

Negara	Produk Budaya
<i>America</i>	<i>Red Indian Cultural Tourism</i>
<i>Brazil</i>	<i>Tikuna Tribe Cultural Tourism</i>
<i>Denmark</i>	<i>Inuit Tribe Cultural Tourism</i>
<i>Ecuador</i>	<i>Kichwa Tribe Cultural Tourism</i>
<i>Estonia</i>	<i>Setos Tribe Cultural Tourism</i>
<i>Finland</i>	<i>Sami Tribe Cultural Tourism</i>
<i>Canada</i>	<i>Metis Tribe Cultural Tourism</i>
<i>Mexico</i>	<i>Maya Cultural Tourism</i>

Sumber: Olahan Pengkaji

Penglibatan Komuniti Etnik

Menurut Tosun (1999), penglibatan komuniti haruslah dalam bentuk tindakan sukarela yang mana individu atau kumpulan terlibat mengambil peluang dan memikul tanggungjawab

kemasyarakatan. Ini bermakna mereka akan bekerjasama dan berperanan sebagai penggerak secara keseluruhan seterusnya akan melibatkan diri secara langsung dalam proses pembangunan itu sendiri. Pembangunan hasil daripada kerjasama ini akhirnya akan memberi impak kepada taraf kehidupan mereka sendiri (Tosun, 2000). Justeru itu, melalui kajian Tosun, kita juga dapat praktikkan senario ini kepada kajian penglibatan etnik dalam pelancongan budaya. Hal ini demikian kerana inti kajian utama tidak jauh berbeza iaitu mengenal pasti tahap penglibatan komuniti atau etnik dalam pelancongan berasaskan budaya.

Sepanjang proses pembangunan pelancongan, penglibatan komuniti itu dapat dilihat daripada dua perspektif iaitu terlibat dalam membuat keputusan dan apakah manfaat diberi oleh pembangunan berasaskan pelancongan budaya tersebut. Selain daripada itu, penglibatan ahli komuniti dalam melaksanakan projek pembangunan pelancongan akan mempengaruhi ke arah pembangunan lestari (Timothy, 1999). Melalui pembangunan yang dilakukan, ini akan mewujudkan peluang pekerjaan, meningkatkan kemahiran komunikasi, memahami faedah kemasukan pelancong, melahirkan rasa tanggungjawab dan memberi mereka peluang untuk mengawal sekali gus mentadbir penggunaan sumber tempatan. Dalam pada itu, penglibatan oleh komuniti juga akan membantu bagi menjayakan projek pelancongan itu sendiri mereka lebih arif kawasan tempatan dan sumber semula jadi yang terdapat di kawasan mereka (Kalsom & Nor Ashikin, 2006). Dapatan kajian sarjana-sarjana ini masih boleh diaplikasikan dalam penglibatan etnik dalam proses pembangunan kerana mereka juga menghadapi isu yang sama seperti ingin meningkatkan kemahiran mentadbir dan komunikasi, peluang pekerjaan, rasa tanggungjawab dan banyak lagi kepada kumpulan etnik.

Burns dan Sancho (2003) menyatakan dalam kajian mereka bahawa seorang Datuk Bandar di Sepanyol berpendapat bahawa keterlibatan penduduk merupakan proses berlaku secara semula jadi dan tanpa disedari kerana penduduk merasakan mereka adalah sebahagian daripada produk pelancongan. Fallon dan Kriwoken (2003) menyatakan dalam kajian mereka penglibatan secara langsung penduduk dalam perkhidmatan tertentu sangat diperlukan kerana mereka lebih tahu dan arif dalam budaya mereka sendiri. Justeru pengetahuan penduduk tempatan dianggap lebih tepat berbanding pekerja bukan daripada penduduk asal. Getz (1986) menyatakan bahawa penglibatan tidak terbatas kepada bentuk fizikal sahaja namun dalam bentuk sokongan moral. Dalam kajian beliau juga menyeru agar penduduk tempatan memberi sokongan padu dan kuat supaya dapat merangsang ekonomi dan pembangunan setempat dengan lebih pesat.

Tipologi Penglibatan Komuniti/Etnik

Pretty (1995) telah mencipta satu Tipologi Penglibatan Komuniti Tempatan yang terdiri daripada tujuh kategori penglibatan. Dalam tipologi ini juga menjelaskan jenis-jenis tahap penglibatan komuniti tempatan. Dalam pada itu, tipologi ini juga masih relevan diaplikasikan kepada penglibatan etnik dalam pelancongan budaya kerana mempunyai persamaan situasi.

Jadual 2: Tipologi Penglibatan Komuniti Tempatan Pretty

Kategori Penglibatan	Kriteria
Penglibatan Manipulasi	Komuniti/Etnik tempatan dipilih menjadi wakil kepada pihak pentadbir namun mereka tidak mempunyai kuasa dalam memberi pandangan, membuat perancangan dan tidak ada kuasa dalam membuat sebarang keputusan. Komuniti/Etnik juga dilihat sebagai boneka semata-mata kerana segala arahan, perancangan dan keputusan dibuat oleh pihak luar dan ini menyebabkan faedah pembangunan kepada mereka tidak menentu.
Penglibatan Pasif	Penglibatan komuniti/etnik tempatan hanya melalui makluman yang diberi tentang apa yang berlaku dan yang telah berlaku. Pengumuman daripada pihak pentadbir tidak memerlukan maklum balas daripada komuniti/etnik tempatan dan mereka hanya terlibat secara tidak langsung. Penglibatan mereka ini juga semata-mata membantu menjayakan sesuatu projek.
Penglibatan melalui perundingan	Komuniti tempatan terlibat secara perundingan. Seorang pengkaji atau agen luar akan menetapkan permasalahan dihadapi dan langkah penyelesaian, mengambil kira pendapat serta menyediakan beberapa penyesuaian terhadap maklum balas penduduk. Bagaimanapun, proses perundingan tidak memberi kuasa kepada komuniti/etnik untuk membuat keputusan dan tidak akan mempengaruhi pembuat keputusan. Komuniti/Etnik masih kurang kawalan terhadap proses pelaksanaan, perkongsian maklumat bersifat sehalu, profesional tidak memerlukan pendapat penduduk.
Penglibatan Insentif	Penglibatan oleh komuniti/etnik dimotivasikan oleh insentif material yang akan mereka terima seperti insentif dalam bentuk wang, makanan atau apa-apa bersifat material. Penglibatan akan berakhir jika insentif yang ditawarkan tidak lagi diteruskan.
Penglibatan berperanan	Penglibatan penduduk dianggap penting kerana ingin mencapai objektif utama projek iaitu ingin mengurangkan kos tertentu. Keputusan penting selalunya telah dibuat oleh agensi luar sebelum melibatkan komuniti tempatan.
Penglibatan interaktif	Penglibatan komuniti/etnik tempatan adalah satu hak dan harus. Mereka terlibat dalam mengekalkan struktur dan praktis projek pembangunan kerana mereka juga mengambil bahagian dalam membuat keputusan. Namun demikian, kumpulan perancang mengawal keputusan penduduk tempatan dan menentukan bagaimana sumber yang ada digunakan, dengan itu mereka mempunyai kepentingan dalam memastikan struktur dan kaedah dipatuhi.
Penglibatan pergerakan sendiri	Komuniti/etnik berkebolehan melakukan projek pembangunan melalui inisiatif masing-masing tanpa penglibatan institusi atau pemaaju luaran. Namun keperluan untuk membina rangkaian dan kenalan dengan institusi luar adalah penting bagi mendapatkan nasihat kegunaan sumber dan teknikal tanpa hilang kawalan penggunaan sumber kepada orang luar.

Sumber: diubah suai daripada Pretty (1995)

Pelancongan Budaya Etnik di Malaysia

Berdasarkan beberapa bacaan literatur, terdapat beberapa kawasan pelancongan budaya etnik di Malaysia yang sudah lama dibangunkan, namun hebahan dalam media sosial tidak sehebat

seperti pelancongan lain seperti pelancongan berasaskan alam sekitar. Antara pelancongan budaya di semenanjung Malaysia yang cukup popular seperti Kg. Warisan Budaya Pulau Misa Melayu di Bota, Perak, Kg. Warisan Kebudayaan Pertubuhan Kebajikan San Sheng di Alor Setar Kedah dan banyak lagi. Rumah kebudayaan ini memaparkan budaya-budaya klasik yang diamalkan dalam etnik tertentu seperti pakaian, makanan, alatan muzik, tarian dan banyak lagi. Melalui pakaian, makanan dan seni bina bangunan, secara tidak langsung memberi pengalaman unik kepada pelancong. Tidak lupa juga dengan budaya orang Asli yang mana mempunyai keunikan budayanya yang tersendiri seperti kraftangan, peralatan memburu dan banyak lagi.

Di Sabah dan Sarawak pula terdapat ramai sub-etnik seperti Dusun, Kadazan, Murut, Bajau, Rungus, Iban, Lundayeh, Melanau, Bidayuh dan banyak lagi mempunyai nilai kebudayaan menarik. Namun demikian, pelancongan berasaskan budaya hanya akan menonjol dan berlaku secara bermusim. Sebagai contoh, setiap tahun pada 1 dan 2 Jun, hari Gawai akan disambut secara besar-besaran di Sarawak dan diraikan oleh ramai etnik peribumi Sarawak seperti Iban, Bidayu, dan Orang Ulu seperti Kayan dan Kenyah serta komuniti Dayak di Kalimantan Barat. Demikian juga di Sabah pada 30 hingga 31 bulan Mei, sambutan besar-besaran “*Tadau Kaamatan*” (Pesta Menuai) oleh Kadazan-Dusun-Murut (KDMR). Berdasarkan pernyataan di atas, kita boleh lihat pelancongan kebudayaan disambut secara besar-besaran pada tarikh dan bulan tertentu sahaja dan bukan sepanjang tahun. Berbeza pula pelancongan berasaskan alam sekitar atau *eco-tourism* kerana sentiasa mendapat sambutan sepanjang tahun terutama semasa cuti umum. Rumah kebudayaan seperti Walai Tobilung di Kota Marudu, Pusat Kebudayaan Murut, Tenom, Pusat Kebudayaan Persatuan Rumpun Bajau Sama Sabah hanya menonjol secara bermusim dan bersifat setempat sahaja.

Tunjang utama dalam memastikan *ethnic tourism* (pelancongan budaya etnik) dapat dikembangkan, penekanan kepada penglibatan masyarakat setempat dalam menjayakan kegiatan ini harus diberi keutamaan. Penglibatan dan kerjasama masyarakat setempat dalam isu yang membabitkan budaya tertentu dalam sesebuah etnik sangat penting kerana mereka lebih arif tentang budaya mereka. Memandangkan kewujudan komuniti etnik merupakan salah satu aset bernilai kepada negara, maka mereka bukan sekadar ‘objek’ dan ‘produk’ semata-mata. Justeru, mereka perlu dilibatkan dan diberi hak sama rata dalam industri ini.

Jadual 3: Lokasi pelancongan Budaya Etnik Mengikut Negeri

Lokasi	Jenis Pelancongan Budaya Etnik
Gunung Santubong, Sarawak	Kg. Budaya Sarawak

Penampang, Sabah	<i>Kadazan-Dusun Cultural Association</i>
Tenom, Sabah	Rumah Kebudayaan Murut
Tanjung Ipoh, Negeri Sembilan	Kg. Budaya Terachi
Bota, Perak	Kg. Warisan Budaya Pulau Misa Melayu
Penampang, Sabah	Kg. Kebudayaan Monsopiad
Kuala Terengganu, Terengganu	Kg. Budaya Terangganu
Pendang, Kedah	Kg. Adat Melayu Seri Banian
Alor Setar, Kedah	Kg. Warisan Kebudayaan Pertubuhan Kebajikan San Sheng
Kota Bharu, Kelantan	Balai Getam Guri/ <i>Handicraft Village and Craft Meseum</i>
Penang, Pulau Pinang	Muzium Warisan India

Sumber: Olahan Pengkaji (2022)

Kajian oleh Drumm (1998) di Australia dan Afrika memberi pandangan agar aspek seperti ‘kawalan’, ‘penglibatan’, ‘pembuat keputusan’ dan ‘penentuan arah tujuh’ sewajarnya diserahkan kepada harus diberikan kepada kumpulan etnik terbabit kerana ‘daya tarikan’ itu berasal daripada keunikan budaya mereka. Dalam penulisan Drumm, beliau sebenarnya memfokuskan kepada “*indigenous tourism*” namun hasil daripada penulisannya masih boleh dipraktikkan dalam kajian pelancongan budaya etnik kerana hampir tidak ada perbezaan dalam isu kajian. Kerajaan Australia pula dilihat memberi keutamaan dalam membantu pribumi dari pelbagai sudut bagi memastikan mereka terlibat sama dalam mempamerkan budaya dan tradisi mereka kepada pelancong. Penglibatan mereka juga turut dikembangkan dengan melibatkan mereka ke dalam sektor pekerjaan yang wujud hasil daripada perkembangan industri ini (Tourism Western Australia, 2005).

Pelan Pelancongan Negeri Sabah

Berdasarkan Lembaga Pelancongan Sabah atau *Sabah Tourism Board*, Pelan Strategi 10 Tahun (2016-2026) yang mana telah diadaptasi daripada *Upscaling The Malaysian Homestay Experience* (2017-2026) telah disediakan sebagai dasar dan rangka utama dalam pembangunan pelancongan luar bandar di negeri Sabah (Sipatau et al., 2020). Strategi ini juga terbahagi kepada empat peringkat iaitu peringkat pertama (2016), merangkumi usaha memberi persediaan kepada komuniti tempatan terhadap pembangunan pelancongan luar bandar. Antara pendedahan yang diberi tumpuan kepada komuniti luar bandar adalah termasuklah pendidikan dan persediaan dalam memperkasa komuniti terhadap pembangunan yang dilaksanakan. Peringkat kedua (2017-2019), dilihat usaha membangunkan pelancongan lestari berasaskan komuniti tempatan. Pelan penting telah dirangka dengan teliti seperti langkah membangunkan, merancang, dan mengurus organisasi dalam komuniti tempatan, mengenal pasti dan seterusnya mewujudkan kepimpinan dalam kalangan komuniti etnik yang terlibat. Selain itu, pada peringkat ini, implementasi pelan rekaan bentuk kualiti produk akan dilaksanakan. Pada

peringkat ketiga (2020-2022), satu usaha pengekaln pelancongan lestari berasaskan komuniti tempatan seperti pembangunan perkongsian antara pihak terlibat, mengenal pasti permintaan pasaran selanjutnya merangka strategi pemasaran. Yang terakhir, peringkat keempat (2023-2036), melalui strategi sebelum ini, diharap bermula pada tahun 2023-2026, perancangan sebelum ini akan mencapai tahap matang dalam pembangunan kelestarian pelancongan berasaskan komuniti tempatan secara optimum (Sipatau et al., 2020).

Rajah 1: Pelan Strategi 10 Tahun (2016-2026) Pelancongan Luar Sabah
Sumber: diubah suai daripada Lembaga Pelancongan Sabah 2019

DAPATAN KAJIAN

Bradshaw (2008) menyatakan bahawa komuniti tidak semestinya bergantung kepada lokaliti geografi. Konsep "post-place community" yang diperkenalkan menekankan bahawa ikatan sosial, norma, dan identiti boleh wujud tanpa memerlukan perkongsian tempat yang sama. Ini bermakna komuniti boleh dibentuk berdasarkan hubungan sosial dan nilai bersama, tanpa mengira kedudukan geografi anggota-anggotanya. Dalam konteks ini, komuniti dilihat sebagai suatu entiti sosial yang fleksibel, di mana hubungan interpersonal lebih penting daripada kedekatan fizikal. Ini bertentangan dengan pandangan tradisional yang mengaitkan komuniti secara langsung dengan satu lokasi geografi tertentu.

Gabbert (2006) mentakrifkan etnik sebagai perbezaan sosial yang berdasarkan penanda budaya atau fenotip, yang membezakan kumpulan manusia antara satu sama lain. Penanda budaya seperti bahasa, agama, dan adat resam menjadi asas kepada pembentukan identiti etnik. Dalam pandangan ini, etnik bukan sahaja tentang penampilan fizikal atau ciri-ciri fenotip, tetapi juga merangkumi aspek-aspek budaya yang diwarisi dan dikongsi oleh anggota kumpulan tersebut. Oleh itu, etnik merupakan suatu identiti sosial yang kompleks dan multidimensi, di mana faktor budaya dan sejarah memainkan peranan penting dalam membezakan kumpulan etnik yang berbeza.

Johan Afendi dan Mohamad Zaki (2009) serta McKercher dan Du Cros (2002) mendefinisikan pelancongan budaya sebagai aktiviti yang melibatkan pengalaman budaya, termasuk bahasa, makanan, pakaian, kepercayaan, dan kesenian. Pelancongan budaya memberi

peluang kepada pelancong untuk mengenali dan menghargai warisan budaya sesuatu tempat atau masyarakat. Aktiviti ini merangkumi segala bentuk pengalaman yang membolehkan seseorang terlibat secara langsung atau tidak langsung dengan budaya tempatan. Dengan demikian, pelancongan budaya tidak hanya berfungsi sebagai tarikan pelancong tetapi juga sebagai medium untuk mengekalkan dan mempromosikan warisan budaya sesebuah komuniti.

Tosun (1999, 2000) menegaskan bahawa penglibatan komuniti dalam pembangunan pelancongan budaya adalah penting dan boleh dilihat melalui proses perundingan, keputusan bersama, dan manfaat yang diperoleh oleh komuniti tersebut. Penglibatan ini adalah kunci kepada kejayaan sesuatu projek pelancongan budaya kerana komuniti tempatan memiliki pengetahuan yang mendalam mengenai warisan dan keunikan budaya mereka. Penglibatan komuniti boleh berlaku pada pelbagai tahap, dari penglibatan pasif hingga penglibatan yang interaktif dan berperanan aktif. Dengan memberikan komuniti peluang untuk turut serta dalam proses pembangunan dan keputusan, projek pelancongan budaya berpotensi untuk menjadi lebih berkesan dan mampan.

PERBINCANGAN

Kajian ini bertujuan untuk meneroka dan memahami konsep-konsep komuniti, etnik, pelancongan budaya, dan penglibatan komuniti etnik dalam pelancongan budaya. Kajian ini juga berusaha untuk menganalisis bagaimana elemen-elemen ini saling berkaitan dan memainkan peranan dalam membentuk identiti sosial serta impaknya terhadap pembangunan sosial dan ekonomi.

Kajian ini memberikan sumbangan penting dalam memperluas pemahaman tentang bagaimana komuniti dan identiti etnik dapat memainkan peranan kritikal dalam pelancongan budaya, yang pada gilirannya menyokong pembangunan sosioekonomi yang lestari. Ia juga menegaskan betapa pentingnya penglibatan aktif komuniti dalam memastikan kejayaan dan kelestarian projek pelancongan budaya.

Kajian ini mendapati bahawa komuniti bukan hanya sekadar entiti geografi tetapi juga terbentuk melalui ikatan sosial yang kuat, seperti yang dijelaskan oleh Bradshaw (2008). Kajian ini juga mengesahkan bahawa identiti etnik adalah kompleks dan dinamik, yang boleh berubah mengikut konteks sosial, seperti yang dinyatakan oleh Gabbert (2006). Seterusnya, pelancongan budaya didapati menjadi alat penting dalam mempromosikan dan mengekalkan budaya, sementara penglibatan komuniti dalam pelancongan budaya adalah kunci kepada kejayaan projek, seiring dengan pandangan Tosun (2000).

Berdasarkan bacaan sumber literatur yang ada, pengkaji dapati bahawa komuniti adalah lebih daripada sekadar kumpulan individu di lokasi tertentu, tetapi juga dibentuk oleh hubungan sosial dan identiti yang dikongsi (Bradshaw, 2008; MacQueen et al., 2001). Hasil kajian ini juga mengesahkan bahawa identiti etnik bukan sahaja berdasarkan atribut fizikal, tetapi juga melibatkan aspek budaya yang mendalam, yang disokong oleh kajian Gabbert (2006) dan Chandra (2006).

Jika terdapat penemuan yang tidak dijangka atau tidak penting, ini mungkin disebabkan oleh variabiliti konteks sosial dan budaya yang berbeza-beza antara komuniti yang dikaji. Sebagai contoh, tahap penglibatan komuniti dalam pelancongan budaya mungkin dipengaruhi oleh faktor-faktor seperti kepercayaan tempatan, sokongan institusi, atau sumber ekonomi yang tidak disediakan dengan mencukupi. Ini menunjukkan bahawa kajian lanjut diperlukan untuk memahami dengan lebih mendalam faktor-faktor yang menyumbang kepada variasi dalam penemuan.

Penyelidikan masa depan boleh menumpukan kepada kajian lapangan yang lebih luas dan mendalam untuk memahami dengan lebih baik dinamika komuniti etnik dalam pelancongan budaya. Terdapat peluang yang bernas untuk meneroka bagaimana komuniti etnik di negara lain mengintegrasikan elemen-elemen budaya mereka dalam pelancongan dan bagaimana ini berinteraksi dengan identiti nasional dan globalisasi. Kajian lanjut juga boleh melihat kesan penglibatan komuniti terhadap pembangunan ekonomi tempatan dan bagaimana ia boleh dioptimumkan untuk manfaat bersama.

KESIMPULAN

Sebagai kesimpulannya, penglibatan komuniti etnik dalam pelancongan budaya dilihat banyak memberi manfaat kepada semua pihak yang terlibat. Melalui pelancongan budaya etnik yang dibangunkan, secara tidak langsung aktiviti ekonomi juga akan berjalan. Justeru, aktiviti ekonomi yang berlaku juga dapat membantu dalam pembangunan secara perlahan-lahan termasuklah pembangunan infrastruktur, sosial dan meningkatkan kemahiran tertentu dalam kumpulan etnik yang terbabit. Dalam pada itu, peluang pekerjaan juga dapat diwujudkan dan ini akan membantu kumpulan etnik yang terlibat menjana pendapatan secara berterusan seterusnya mampu mengurangkan jurang kemiskinan bagi komuniti etnik berkenaan. Oleh itu, komuniti etnik yang mempunyai nilai budaya berpotensi dijadikan sebagai produk pelancongan sewajarnya mengambil peluang ini sebagai titik mula memperhalusi kemahiran berkomunikasi dan berjinak dalam dunia perniagaan. Penglibatan komuniti etnik dalam pelancongan juga dilihat sangat penting kerana tanpa nilai budaya dan penglibatan langsung daripada mereka, sebarang usaha masih dianggap tidak berjaya kerana 'etnik' itu sendirilah merupakan salah satu 'produk budaya' seterusnya menjadi elemen penting dalam pelancongan budaya.

LIMITASI KAJIAN

Antara limitasi kajian ini adalah tidak ada data yang dipersembahkan kerana artikel ini merupakan artikel konseptual yang mana hanya membincangkan definisi konsep bagi kata kunci utama dalam artikel iaitu komuniti, etnik, pelancongan budaya, penglibatan etnik. Perincian seperti isu kajian, lokasi kajian, responden kajian dan tempoh kajian tidak dibincangkan kerana tidak diperlukan dalam kajian konseptual.

RUJUKAN

- Arensberg, C. M. (1954). The community-study method. *American Journal of Sociology*, 60(2), 109–124. <https://doi.org/10.1086/221502>
- Badaruddin, M. (2008). *Pelancongan lestari*. Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Bradshaw, T. K. (2008). The post-place community: Contributions to the debate about the definition of community. *Community Development*, 39(1), 5–16. <https://doi.org/10.1080/15575330809489738>
- Burns, P. M., & Sancho, M. M. (2003). Local perceptions of tourism planning: The case of Cuellar, Spain. *Tourism Management*, 24(3), 331–339. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(02\)00069-9](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(02)00069-9)
- Chandra, K. (2006). What is ethnic identity and does it matter? *Annu. Rev. Polit. Sci.*, 9(1), 397–424. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.9.062404.170715>
- Drumm, A. (1998). New approaches to community-based ecotourism management. Learning from Ecuador. *Ecotourism: A Guide for Planners and Managers.*, 197–213.
- Ellis, D. C. (2009). On the possibility of “international community.” *International Studies Review*, 11(1), 1–26. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2486.2008.01822.x>
- Fallon, L. D., & Kriwoken, L. K. (2003). Community involvement in tourism infrastructure the case of the Strahan Visitor Centre, Tasmania. *Tourism Management*, 24(3), 289–308. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(02\)00072-9](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(02)00072-9)
- Fong Sook, F., Lo May, C., Peter, S., & Vikneswaran, N. (2014). The Impact of Local Communities’ Involvement and Relationship Quality on Sustainable Rural Tourism in Rural Area, Sarawak. The Moderating Impact of Self-efficacy. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 144, 60–65. <https://doi.org/10.1016/J.SBSPRO.2014.07.274>
- Ford, C. L., & Harawa, N. T. (2010). A new conceptualization of ethnicity for social epidemiologic and health equity research. *Social Science & Medicine*, 71(2), 251–258. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.04.008>
- Gabbert, W. (2006). Concepts of ethnicity. *Latin American and Caribbean Ethnic Studies*, 1(1), 85–103. <https://doi.org/10.1080/17486830500510034>
- Getz, D. (1986). Models in tourism planning: Towards integration of theory and practice. *Tourism Management*, 7(1), 21–32. [https://doi.org/10.1016/0261-5177\(86\)90054-3](https://doi.org/10.1016/0261-5177(86)90054-3)
- Ghazali, A. S., Othman, M. R., Rahman, Z. A., & Fauzi, R. (2011). Politik etnik Malaysia: Analisis pasca Pilihan Raya Umum ke 12 mengenai sokongan bukan Melayu kepada UMNO dan PAS. *Geografia Online: Malaysian Journal of Society and Space*, 7(2), 18–27.
- Ghazali, M. (2000). *Tourism in Malaysia*. In Michael Hall & Stephen Page (Eds.), *Tourism in South and South East Asia: Issues and cases (pp.144-156)*. Auckland: Butterworth-Heinemann. (pp. 144–156).
- Johan Afendi, B., & Mohamad Zaki, A. (2009). Program Homestay Pemangkin Pertumbuhan Ekonomi Luar Bandar, Kajian Kes : Negeri-Negeri Utara Semenanjung Malaysia. *Prosiding Perkem IV, Jilid 2*, 227–242. <https://www.ukm.my/fep/perkem/pdf/perkemIV/PERKEM2009-2-19.pdf>
- Jusoh, A. T. M., Mapjabil, J., Ramli, R. S., & Yusoh, M. P. (2011). Persepsi Komuniti Tempatan Terhadap Pelancongan Budaya di Wilayah Utara Semenanjung Malaysia. *Prosiding PERKEM VI, Jilid 2*, 459–466. <https://www.ukm.my/fep/perkem/pdf/perkemVI/PERKEM2011-2-5D2.pdf>

- Kalsom, K., & Nor Ashikin, M. N. (2006). Penglibatan ahli komuniti dalam program pembangunan komuniti: satu kajian ke atas program homestay di Kedah (Community Members Involvement in Community Development Programme: Homestay Programme in Kedah). *Akademika*, 67(1), 77–102. <https://journalarticle.ukm.my/4283/1/akademika65%5B02%5D.pdf>
- Kumalah, M. J., Saat, G., Mapjabil, J., Hussin, R., Afrizal, T., & Talip, M. A. (2015). Kearifan tempatan dan potensinya sebagai tarikan pelancongan berasaskan komuniti: Kajian kes komuniti Bajau Ubian di Pulau Mantanani, Sabah. *Geografia: Malaysian Journal of Society and Space*, 11(12), 112–128.
- MacQueen, K. M., McLellan, E., Metzger, D. S., Kegeles, S., Strauss, R. P., Scotti, R., Blanchard, L., & Trotter, R. T. (2001). What is community? An evidence-based definition for participatory public health. *American Journal of Public Health*, 91(12), 1929–1938.
- Mateos, P., & Mateos, P. (2014). Ethnicity, language and populations. *Names, Ethnicity and Populations: Tracing Identity in Space*, 9–27.
- McIntosh, R. W., & Goeldner, C. R. (1986). *1986: Tourism-principles, practices, philosophies*, New York: John Wiley & Sons.
- McKercher, B., & Du Cros, H. (2002). *Cultural tourism: The partnership between tourism and cultural heritage management*. Routledge.
- McMillan, D. W., & Chavis, D. M. (1986). Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 14(1), 6–23. [https://doi.org/10.1002/1520-6629\(198601\)14:1%3C6::AID-JCOP2290140103%3E3.0.CO;2-I](https://doi.org/10.1002/1520-6629(198601)14:1%3C6::AID-JCOP2290140103%3E3.0.CO;2-I)
- Murphy, P. (2013). *Tourism: A community approach (RLE Tourism)*. Routledge.
- Ode, M., Madjid, A., & Ridwan, R. (2016). Ethnicity Political Power in East Asia. *Jurnal Pertahanan*, 2, 213. <https://doi.org/10.33172/jp.v2i3.96>
- Peters, M. (1969). *International tourism: The economics and development of the international tourist trade*. Hutchinson Radius.
- Pretty, J. (1995). The many interpretations of participation. *Focus*, 16(4), 4–5.
- Resminingayu, D. H. (2020). Revisiting Ethnicity in Southeast Asia. *Paradigma*, 10(3), 319–327. <https://doi.org/10.17510/paradigma.v10i3.370>
- Robinson, H. (1976). *A geography of Tourism Macdonald and Evans*. London.
- Rosazman, H. (2016). Pengkomersialan Budaya Orang Sungai Melalui Ekopelancongan: Faktor Kejayaan Dan Limitasi. *Jurnal Kinabalu*. <https://doi.org/10.51200/ejk.v18i0.493>
- Saidi, Z. A. (2016). Pelancongan Acara: Tinjauan Ulasan Kepustakaan Dan Kerangka Konseptual. In *Proceeding 7th International Seminar on Regional Education*, 1, 469–485.
- Silberberg, T. (1995). Cultural tourism and business opportunities for museums and heritage sites. *Tourism Management*, 16(5), 361–365. [https://doi.org/10.1016/0261-5177\(95\)00039-Q](https://doi.org/10.1016/0261-5177(95)00039-Q)
- Sipatau, J. A., Mapjabil, J., & Imang, U. (2020). Kesedaran dan penglibatan komuniti tempatan dalam membangunkan produk pelancongan luar bandar di daerah Kota Marudu, Sabah. *Jurnal Penyelidikan Sains Sosial (JOSSR)*, 3(9), 34–51. <https://eprints.ums.edu.my/id/eprint/26823>
- Smith, V. L. (2012). *Hosts and guests: The anthropology of tourism*. University of Pennsylvania Press.
- Stacey, M. (1969). The myth of community studies. *The British Journal of Sociology*, 20(2), 134–147. <https://doi.org/10.2307/588525>
- Timothy, D. J. (1999). Participatory planning A view of tourism in Indonesia. *Annals of Tourism Research*, 26(2), 371–391. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(98\)00104-2](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(98)00104-2)
- Tosun, C. (1999). Towards a typology of community participation in the tourism development process. *Anatolia*, 10(2), 113–134. <https://doi.org/10.1080/13032917.1999.9686975>

- Tosun, C. (2000). Limits to community participation in the tourism development process in developing countries. *Tourism Management*, 21(6), 613–633. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(00\)00009-1](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(00)00009-1)
- Wood, R. E. (1980). International tourism and cultural change in Southeast Asia. *Economic Development and Cultural Change*, 28(3), 561–581. <https://doi.org/10.1086/451197>
- Zanisah, M., Nurul Fatanah, Z., & Mustaffa, O. (2009). Kesan ekonomi pelancongan terhadap komuniti Batek di Kuala Tahan, Pahang. *Jurnal E-Bangi*, 4(1), 1–12.